

Abid Tahirli
filologiya elmləri doktoru

Hadi poeziyası- istiqlalın ədəbi və əbədi məşəli (Mühacirlər hüriyyəət və həqiqət şairi haqqında)

“Məhəmməd Hadi XX əsr Azərbaycan poeziyasında romantizmin ədəbi cərəyan kimi təşəkkülü və inkişafında mühüm xidmətlər göstərmişdir. Şərq bədii-estetik fikir tarixinin dərin bilicisi olan bu qüdrətli qələm sahibi bütün istedadını doğma vətəninin mədəni tərəqqisi uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir. Şairin dövrün mürəkkəb sosial-siyasi mənzərəsini dolğun əks etdirən, ictimai həyat hadisələrini fəlsəfi mövqedən işıqlandıran və eyni zamanda özünün bənzərsiz sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən, maarifçilik ideyaları ilə zəngin əsərlərində elmin və mədəniyyətin təbliği başlıca yer tuturdu. Xalqları oyanışa və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə səsləyən Məhəmməd Hadi azadlığı cəmiyyətin və şəxsiyyətin həyatının mənası sayaraq onu daim romantik vüsətlə tərənnüm etmişdir”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 5 dekabr 2019-cu il Sərəncamından

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süquta yetirildikdən sonra milli, müstəqil dövlətin qurucuları amansız təqiblərə, təhdidlərə, təzyiqlərə məruz qalır, hər an həbsə atılmaq, edam və sürgün edilmək təhlükəsi ilə üzləşirdilər. Nəticədə ölkədən mühacirətə axın başladı. Milli hökumətin liderləri ağır qütbət həyatı yaşama-

ğa məcbur olsalar da, mühacirətdə də Azərbaycan xalqının azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda bolşevizm və sovet rejiminə qarşı ideoloji mübarizəni davam etdirdilər. Şərəfli və tarixi mücadilədə onlar istiqlal, hüriyyəti, milli dəyərləri, Vətənə məhəbbəti, sədaqəti, mərdliyi, mübarizliyi vəsf və təbliğ edən ədəbi irsdən

bəhrələndirilər. Bu xəzinənin yaratıcılarından biri Məhəmməd Hadinin şəxsiyyəti və əsərləri mühacirlərin daim diqqət mərkəzində idi.

Hələ 1922-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə nəşr etdirdiyi "Azerbaycan Cumhuriyeti: keyfiyyət-i teşekkülü və şimdiki vaziyeti" (İstanbul, Evkaf-ı İslamiyə Matbası, 167.səh. "Milli Azərbaycan neşriyatı" seriyası №1) kitabında dövrün ədəbiyyatından, Osmanlı ədəbiyyatının təsiri ilə yazıb-yaradanlardan bəhs edərkən hürriyyət və vətən şairi Məhəmməd Hadinin adını ilk növbədə çəkir.

M.Ə.Rəsulzadənin Məhəmməd Hadi haqqında mülahizələri maraqlı olduğu qədər də əsaslı və sərrastdır. O, Məhəmməd Hadini "Füyuzat"ın təsiri ilə güclənən milli istiqlal poeziyasının, XX əsr Azərbaycan romantizminin ən görkəmli nümayəndəsi, hürriyyət şairi kimi səciyyələndirir və yazırdı: "Bu romantik şairin hürriyyətə olan vurğunluğu onun ən böyük ilham qaynağıdır. O, insanın yaratıcı düşüncəsi-

ni boğan görənəklərə candan üsyan edər; o, əqlin hər türlü səfsətə qaydalarından azadlığını mütləq surətdə tələb edər. Üzü açıq, çarşabsız müsəlman qadını onun gözündə qurtulan bütün Şərqi simvoludur" (Rəsulzadə M.E. Azərbaycan kultür gələnləri, Ankara, 1949).

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Şəkilcə də, mutəvacə (məzmunca-T.A.) də ruslaşdırma" adlı məqaləsində (Azərbaycan Kültür Dərnəyinin orqanı "Azərbaycan" dərgisi, № 5, səh. 2-5, 1 avqust 1952, Ankara) bolşeviklərin mənfur milli siyasətini pərdələmək məqsədilə ortaya atdıqları "sovet xalqları mədəniyyətinin formaca milli, məzmunca sosialist" şüarını kəskin tənqid edir, göstərir ki, Sovetlər Birliyində bu şüarın tətbiqinin hansı faciələrlə nəticələndiyini bilir. Bolşeviklər mövqelərini gücləndirdikcə, ruslaşdırma siyasəti daha qarışıq şəkildə özünü büruzə verməyə başlayırdı. Əgər sovetin ilk illərində "Kitabi-Dədə Qorqud" hekayələri vətənpərvərliyin, xalq

qəhrəmanlığının, vəfa və fədakarlığın bir şah əsəri kimi dəyərləndirilirdisə, sonrakı dövrdə dastan “orta əsrlərin quldurluğundan, talanından bəhs edən, islamın geri fikirlərini yayan irtica əsəri” adlandırılmışdır. Müəllif yazır: “Milliyyət, vətən, hüriyyət və istiqlal fikirlərini tervic edən dünənki bütün şöhrətlər indi yeni meyar ilə ölçülür: Hüriyyət və istiqlal fikrinin qəhrəmanları, şan və şöhrət taxtlarından endirilir. Şöhrətli şairlərimizdən Hüseyn Cavidin, Əhməd Cavadın uğradığı faciəli aqibət məlumunuzdur. Bunların hörmətlə andığımız adları sovetlərdə indi təzyif (böhtan, təhqir-T.A) mövzusuudur.” Məhəmməd Əmin Rəsulzadə sovetin milli siyasətinin məzmun, mahiyyət etibarı ilə çarın siyasətindən fərqlənmədiyini, dünənə kimi “hüriyyət və inqilab şairi” kimi təriflədikləri Məhəmməd Hadinin indi əsərlərində irtica və milli ünsürlər olduğuna görə tənqid atəşinə tutulduğunu qeyd edir və haqlı olaraq bu qənaətə gəlir ki, “sovet patriotizmi” adı altında məhkum millətlərə qarşı yeridilən siyasət təcrübədən keçirilmiş əski rus siyasətindən başqa bir şey deyildir.

Tam əminliklə söyləmək olar ki, Məhəmməd Hadi irsinə mühacirətdə ən çox müraciət edən, ötən əsrin 20-ci illərindən 50-ci illərinədək bu mövzuya dəfələrlə qayıdan Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir və istiqlal uğrunda mücadilə tarixində böyük xidmətlər göstərmiş publisist, naşir, redaktor Mirzə Bala Məhəmməd zadə olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatına obyektiv elmi meyarlarla yanaşmanın bariz nümunəsi hesab etdiyimiz “Azəri türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü” adlı məqaləsində (İstanbul, “Yeni Qafqasya” məcmuəsi №25) Mirzə Bala Məhəmməd zadə Xalq Cümhuriyyəti dövrünün ədəbiyyatını “istiqlalın ilk ilə istiqlal dövrü ədəbiyyatı, artıq hər cür sıxıntı, zəncir və məngənədən uzaq, hür və sərbəst tənəffüs etməklə bərabər, bir istiqlala, milli demokratiyaya, türk milli qurtuluş ruhunu tervic və təsvir edən altun və kəskin bir qələm ilə dilə malik” kimi dəyərləndirir və Hadinin “Elvahı bəşəri”nin, “Aşkı muhtəşemi”nin bu dövrdə meydana gəldiyini yazır.

Mirzəbala Məhəmməd zadə məşhur “Azərbaycan misaqqi-millisi” adlı irihəcmli məqaləsində (İstanbul, “Yeni Qafqasya” məcmuəsi 18, 19, 20,21, 1926) Məhəmməd Hadini tənzimat ədəbiyyatının əsas nümayəndələrindən, “Gənc osmanlılar” cəmiyyətinin yaradıcılarından və rəhbərlərindən biri Namiq Kamala bənzə-dərək yazır ki, hələ XX əsrin başlanğıcında “aləmi-müsavət” ünvanıyla muhayyel (xəyali-T.A.) bir ədalət dünyası, məfkurəvi bir hüriyyət və uhuvvet (birlik-T.A.) aləmi təssəvvür edən şair özünün vətənpərvər şeirlərində məqsəd və qayəminin istiqlal olduğunu bəyan edirdi. Hadinin milləti maarifləndirmək, elmə, təhsilə, məktəbə yiyələnmək çağırışlarına yüksək dəyər verən müəllif onun aşağıdakı misralarını sitat gətirir:

Hər qovm maariflə bilir kəndi hüququn,
Əlbəttə, hüquq əhli bulur cahü cəlali.
Zənciri-əsarətdə yaşar əhli-cəhalət.
Məhkumların gün kimi bəsbəlli zəvali.
Elm ilə dərağuş olunur şahidi-nüsrət.
Elm ilə zəfərpərvər olub avropali.
Biz də düzülək silsileyi-əhli-ülümə -
Öyrənmək ilə elm, hünər, fənn, məali.
Təşkil edəlim “əncüməni-elmü maarif”,
Təsis qılaq “darfünün”, “məktəbi-ali!”

Maraqlı və diqqətçəkəndir ki, Mirzə Bala Məhəmməd zadə Hadi yaradıcılığının ideyasını, məğzini, mahiyyətini açmaq, özünəməxsus məziyyətlərini göstərmək üçün onu dövrün sənətkarları Hüseyn Cavid, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq və digərləri ilə müqayisə edir, konkret nümunələrlə fikir və mülahizələrini əsaslandırır. O, Mirzə Ələkbər Sabiri “realist və münəkkit” (tənqid edən-T.A.), Hadini “son dərəcədə idealist, bəzən də utopist” adlandırır: Hadi məktəbə gedən bir uşaqdan ilham alaraq sevinir, ona ümidlərlə dolu şeir həsr edir, Sabirin əsərinin qəhrəmanı isə “dərbədər gəzib ürəyi qan olan dilənçi bir cocuqdur”.

Mirzə Bala Məhəmməd zadə qadınların təhsili, milli mövcudiyyət məfkurəsinin yaranmasında, milli və vətəni şüurun oyanmasında,

millətin tərəqqisində qadınların rolunu yüksək dəyərləndirir və elə buna görə də Hadinin öz yaradıcılığında bu mövzuya geniş yer verdiyini xüsusi vurğulayır.

Yaradıcılığının sonrakı dövrlərində də Hadi irsinə müraciət edən Mirzə Bala Məhəmmədzadə 15 sentyabr 1918-ci il zəfəri münasibətilə qələmə aldığı "İstiqlal zəfərinin dastanı" adlı məqaləsində (Ankara, "Azərbaycan" dərgisi, №6 (18), 1 sentyabr, 1953) istiqlal ədəbiyyatından bəhs edərkən yazır: "15 Sentyabr 1918-ci ildə parlaq zəfərlə bitən və Azərbaycanı həqiqi istiqlalına qovuşdurən şanlı istiqlal savaşına dair bu günə qədər bir çox şeylər yazılmış və daha bir çox şeylərin də yazılacağı şübhəsizdir. Bir tarixçi gözü ilə araşdırılacaq ilk qaynaqlar arasında ədəbiyyatımızın başqa şöbələri ilə birlikdə, şeirin də mühüm bir mövqeyi olacaqdır. Vətən və hürriyyət şairi Məhəmməd Hadi ilə istiqlalın ilk şeirini yazan İbrahim Tahirdən bəhs edərkən, bunun şahidi olmuşduq. Fəqət Məhəmməd Hadi hürriyyəti, İbrahim isə istiqlalı, istiqlala aid dadlı bir "Arzu" olaraq təhəyyül (vəsf etmək-T.A) və tərənnüm etmişdilər".

Çoxcəhətli elmi, səmərəli pedaqoji və coşqun siyasi fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, folklorşünaslığı, türkologiya, mühacirət mətbuatı və istiqlal mücadiləsi tarixində parlaq iz qoymuş prof. Əhməd İsmayıl oğlu Cəfərzadə (Əhməd Cəfəroğlu) milli romantik cərəyanın parlaq simalarından Məhəmməd Hadi yaradıcılığı haqqında yüksək fikirlər söyləmiş, onun Azərbaycan ədəbiyyatındaki yeri və rolu barədə maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. O, "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi" adlı əsərində (Cəfəroğlu A. Azəri edebiyatında istiklal mücadelesi. Azərbaycan yurt bilgisi tetkikleri – II, İstanbul, Bürhəddin mətbəəsi, 1932, 43 səh.) şairin milli mətbuatın, bununla da yeni milli ədəbiyyatın, milli məfkurənin, milli qayənin yaranmasındakı rolunu dəyərləndirmiş, milli romantik cərəyanın təşəkkülünü "Füyuzat" ədəbi məktəbi ilə əlaqələndirərək, Ə.Hüseynzadə, A.Səhət, M.Hadi və H.Cavidin bu cərəyanın

yaradıcıları kimi səciyyələndirmişdir. O yazır: "Həyat" və "Füyuzat" kimi ağırbaşlı vətəni bir ədəbiyyat cığırını açmaqla bu yeni doğacaq olan milli ədəbiyyata yeni qapı açdı. Bu vasitə ilə doğan yeni şeir, haddi zatında (həqiqətən-T.A) əski klassik şeir şəklini mühafizə edərək, mövzu intibahında milli cəmiyyətin temayülat və ehtiyacını tərənnümə başladı. Muahharən (sonra-T.A.) tamamilə vətənpərvər mahiyyəti alan bu ədəbiyyat özünəməxsus bir məktəb təsis etdi". Ə. Cəfəroğlu Hadini "bu məktəbin həvəskarı" adlandırır və onun "Amali-tərəqqi" şeri ilə bu məktəbin "mərkəzi skleti və qayesi"ni tamamilə izah etdiyini yazır:

Həqiqi arzumuz intizami – hali – millətdir,
Məsaimiz bütün marufi – istiqlali – millətdir,
Əsas fikrimiz təmini – istiqbali – millətdir,
Yürəkdə bəslənən amalımız iqbali – millətdir,
Yeganə nöqtəyi – mətlub istiqlali – millətdir.

Ə.Cəfəroğlu yeni vətənpərvər şeir məktəbinin qayəsinin millətin istiqbali və hətta istiqlali olduğunu və rus istilasını Azərbaycan üzərindən qaldırmağa, bu məqsədlə mücadilə yollarını axrarmağa xidmət etdiyini yazır və qeyd edir ki, bu məktəb ilhamını vətən və milli hürriyyət mücadiləsindən almışdır. Əhməd Cəfəroğlu şairin

Səhabi-zülmü qəhr uçuqda parlar
nuri-hürriyyət.
Qaçanda divi-istibdad oynar
huri-hürriyyət.
Gedər qəmlər, gələr dəmlər,
çalar sənturi-hürriyyət,
Cahanı sevərgah eylər vəli,
i məshuri hürriyyət,
Sərvi abad hürriyyət gələr,
dilşad olar aləm.
Bu istibdad əlindən qurtarar,
zad olar aləm.-

misralarını sitat gətirərək yazır: "Şair Hadinin hürriyyəti tərənnüm etməsi istiqaldan

məhrum Azərbaycanın hüriyyətə qovuşması üçündür”.

Bizdə böyük maraq və o qədər də təəccüb doğuran bir məqamı qeyd etməyə bilməzdik. Ə.Cəfəroğlu kimi nəhəng ədəbiyyatşünasın, üstəlik, həm ideya, həm də sənət baxımından Hadi poeziyası aşiqinin “Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış (İstanbul, “Azərbaycan yurd bilgisi, №37, 1954, səh.40-48) əsərində “modern Azərbaycan ədəbiyyatının pioneri” adlandırdığı M.P.Vaqifdən ta XX əsrin 50-ci illərinədək adı, sovet ədəbiyyatı nümayəndələri də daxil olmaqla, Azərbaycan ədəbiyyat tarixində keçən bütün yazıçı və şairlər haqqında, Hadi istisna olmaqla, az və ya çox bəhs edir...

“Türkiyə mətbuatında Məhəmməd Hadinin şeirləri” (İstanbul, “Azərbaycan yurd bilgisi, №8-9, 1932) həm şairin Türkiyə dövrü həyatı və yaradıcılığı, həm də, ümumiyyətlə, bütövlükdə irsi, əsərlərinin ideya və mövzu baxımından dəyərləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dərgidə Səlim Rəfiqoğlunun təqdimatı ilə Hadinin “Rəbab” və “Şehbal” dərgilərdə dərc olunmuş 4 şeiri verilmişdir.

Azərbaycan mühacirət probleminin səriştəli və fədakar tədqiqatçısı Ömər Özcan “Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu: soyu, mühiti, təhsili, müəllimliyi, yaradıcılığı”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 292 səh.) kitabında “Türkiyə mətbuatında Məhəmməd Hadinin şeirləri” adlı məqaləsinə böyük sevgi, həssaslıq, prinsipiallıqla nəzər salır. O yazır: “Rusiyadakı 1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin ən öndə gələn təmsilçilərindən olan Məhəmməd Hadi haqqındakı S.Rəfiqoğlunun məqaləsi bu sahədə ilk araşdırma (Əlbəttə, bu iddia ilə razılaşmaq mümkün deyil. Yuxarıdakı qeydlərimizdən də bəlli olur ki, Səlim Rəfiqoğluna kimi, Hadidən Məmməd Əmin Rəsulzadə və Mirzə Bala Məhəmmədzadə də bəhs etmişlər-T.A). Azərbaycan mətbuatının “Füyuzat”, “Həyat”, “Tazə həyat”, “İttifaq”, “Tərəqqi”, “Səda”, “İqbal”, Türkiyənin “Tanin”, “Məhtab”, “İqdam” kimi tanınmış qəzet və dərgilərində məqalə və

şeirləri çıxan M.Hadi haqqında ana yurdunda sovet dönəmində və sonrasında bir çox incələmələr aparılmış, dissertasiyalar yazılmış, əsərləri və haqqında kitablar nəşr edilmişdir. Türkiyədə araşdırmaçılar öz əsərlərində Hadi haqqında “Azərbaycan yurd bilgisi”ndə yazdığı məqaləsindən sonra Rəfiqoğlunun adını tez-tez çəkmişlər. İstanbulda 2002-ci ildə Hadi haqqındakı lisans və doktorluq dissertasiyasında bir həmyerlisinin Rəfiqoğlunun adını çəkməməsi isə təəssüf doğurur. Bu araşdırmaçının Azərbaycanın yetişdirdiyi bir şəxs haqqında tədqiqat apararkən yenə azərbaycanlı alim Ə.Cəfəroğlunun naşiri olduğu “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisini oxuması və orada Səlim Rəfiqoğlunun adıyla qarşılaşması lazım idi. Elmi araşdırmalarda qəbulu mümkün olmayan bu əskiklik yalnız tədqiqatçının özündən deyil, onun elmi rəhbərinin yetərsizliyindən də irəli gəlmişdir”. Göründüyü kimi, irad haqlı və yerindədir...

Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının fəal iştirakçılardan biri, ədəbiyyatşünas, publisist Əbdülvahab Yurdsevər (Əbdülvahab Yurdsevər Məmmədzadə, 17 iyul 1898, Bakı – 28 yanvar 1976, Ankara) “Azərbaycan” dərgisində (№8,1 noyabr, №9, səh.20-21; 1 dekabr 1952, səh.8-10; №10, c.10-11,1953) hüriyyət şairinin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi “Məhəmməd Hadi” adlı irihəcmli məqaləsində onun poeziyasının başlıca fikir və ideya istiqamətini belə səciyyələndirir: Vətəni hisslər, milli oyanış və birlik lüzumu, cəhalət və geriliklə mücadilə, Avropa kultürü, haq və hüriyyət davası, Rusiya istibdad və zorakılıq idarəsinə qarşı amansız savaş. Hadini “Azərbaycan ədəbiyyatının müqtədir simalarından biri” adlandıran Əbdülvahab Yurdsevər eyni zamanda onun həm dil-üslub, həm də fikir baxımından türk poeziyasından təsirləndiyini vurğulayır və yazır: “Məhəmməd Hadi vətən sevgisini aşılaman şeirlərində Namik Kamala, humanizm və sülhsevərlik fikirlərincə Tofiq Fikrətə, fəlsəfi düşüncələri etibarlı ilə Əbdülhaq Həmid Tarxana bənzəyir”. Müəllif Hadinin şeirlərinin 4 kitab şəklində nəşr olunduğunu göstərir:

“Firdevsi ilhamat” (1908), “Şüküfei-hikmət” (1914), Eşqi-mühtəşəm, yaxud ana qucağı” (1914) və “Əlvahi-intibah, yaxud insanların tarixi faciələri” (1918).

Hadi poeziyasını həm sənətkarlıq, həm də ideya baxımından yüksək dəyərləndirən peşəkar ədəbiyyatşünas Əbdülvahab Yurdsevər şairin şeirlərindən sitatlar gətirərək qənaətlərini əsaslandırır. Onun Hadi yaradıcılığı haqqında elmi-nəzəri fikirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Hadinin şeirlərinə hakim olan başlıca fikir vətən və millət sevgisidir;

- Şairə görə, hər fərdin dəyəri və böyüklüyü onun vətəninə və millətinə təmiz, qərəzsiz, səmimi sevgisi və gerçək bağlılığı ilə ölçülür;

- Hadi həyatın hikmət və mənasını vətənə və millətə xidmətdə görür;

- Şair Vətəni dünyanın ən müqəddəs varlığı hesab edir;

- Hadinin fikrincə, vətənin başına gəlmiş və gələcək hər cür fəlakətə görə hər bir yurddaş vicdanən məsul sayılır;

- Vətənin ən qorxunc düşmənləri cəhalət, gerilik, zülm və istibdad idarəsidir.

İndiki Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin sələfi sayılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının rəisi Nağı bəy Şeyxzamanlı ömrünün sonuna kimi Azərbaycanın istiqlal uğrunda mücadilə aparmışdır. Onun qələmə aldığı “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri” (Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1997, 160 s.) əsəri azadlıq mübarizəsinin şanlı tarixini yaşadan dəyərli əsərlərdəndir. Həmin əsərdə o, Hadini “hörmətli və əziz şairimiz” -deyə təqdim edir. Doğrudur, N.Şeyxzamanlı əsərində Məhəmməd Hadinin yaradıcılığından bəhs etmir, lakin onun qeydləri istiqlal şairinin ömür yoluna işıq salmaq baxımından maraqlıdır: “Mən sözlərimi bitirdikdən sonra alayın imamı olan şair Məhəmməd Hadi sözə başladı: “Əziz vətəndaşlarım! Alayımızı təşkil edən Azərbaycan türklərinin göstərdikləri hərbi qabiliyyət və qəhrəmanlığı haqqında çox şey söyləmək olar. ancaq mən burada bir hadisədən bəhs edəcə-

yəm. Qızğın müharibə gedirdi. Samsonovun komandanlığı altında olan rus ordusu ilə alman qüvvələri möhkəm vuruşurdular. Samsnov ordusunun sağ cinahını “Dikaya diviziya”sı qoruyurdu. Almanlar rus ordusunun müqavimətini qıraraq, onu mühasirəyə aldılar. Almanlar mühasirəni daraldarkən ətrafla əlaqəsi kəsilən alay komandanımızın tədbirli rəhbərliyi ilə alayımız almanlara hücum edərək, cəbhəni yardı və alayı ikiyə bölərək, yarılan mühasirənin sağ və solunu sıxışdırmağa başladı. Beləliklə, beş alaydan ibarət olan qafqazlı qardaşları alman mühasirəsindən xilas edildi. Bu mühüm hadisə həftələrlə rus mətbuatının səhifələrində işıqlandırıldı. Çar alayın bu qəhrəman hərəkətinə görə onun bayrağına ən yüksək nişanını taxdı”. Hörmətli və əziz şairimiz Məhəmməd Hadinin sözləri xalq tərəfindən sürəkli alqışlarla qarşılandı. Mən də həyəcanlanmışdım. Hamı kimi mənə də sevin-dirən bu əhəmiyyətli hadisəni 33 ildən sonra İstanbulda sabiq Dikaya diviziya”mn Dağıstan alayının zabitlərindən olmuş Əhməd bəy Avarlıdan eşitdim”.

Azərbaycanın istiqlal uğrunda ideoloji mücadilə tarixində mühüm yer tutan mühacir qələm sahiblərindən Hüseyn Baykara (1904, Şuşa-1984, İstanbul) ötən əsrin 70-ci illərində - Sovet imperiyasının dünyaya meydan suladığı bir dövrdə istiqlal əşiqi Məhəmməd Hadi haqqında cəsarətlə bəhs etmişdir. O, həmin dövrdə yazdığı kitabın (Hüseyn Baykara. Azərbaycan istiklal mücadiləsi tarixi. İstanbul, Genclik basımevi, 1975. 342 səh.) “Azərbaycanı istiqlal savaşına götürən romantizm çağı” bölməsində Hadidən ayrıca bəhs etmişdir. Hüseyn Baykara şairin XX əsrin əvvəllərindəki mətbu orqanlarında dərc olunmuş şeirlərindən, onun haqqında yazılan materiallardan, o cümlədən mühacir qələm sahiblərinin məqalələrindən, digər mənbələrdən istifadə edərək Hadi romantizminin mahiyyətini, onun ideya istiqamətini kifayət qədər əhatə edə bilmişdir.

02.02.2020